

Kur'an Araştırmaları Vakfı
KURAV

Dindarlık Olgusu
[SEMPOZYUM TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ]

25-26 Aralık 2004
İSAM Konferans Salonu, Üsküdar-İSTANBUL

Editör
Hayati HÖKELEKLİ

KURAV YAYINLARI
BURSA 2006

GAZZÂLÎ'NİN *İHYÂ'* DA ORTAYA KOYDUĞU İDEAL DİNDARLIK TEORİSİNDE DÜNYANIN ve SERVETİN YERİ

Prof.Dr. İlhami GÜLER

AÜ İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

Seksen yıldır Cumhuriyetin “dünyevileştirme” çabasına maruz kalan Anadolu'nun muhafazakâr insanlarından “Hucetu'l-İslâm Gazzâlî” veya “İhyâ” adını bilmeyenlerin sayısı giderek artmaktadır. *İhyâ ulûmi'd-dîn* hâlâ birçok muhafazakâr müslümanın evindeki kütüphanesinde bulunmaktadır. Şimdilerde bu kitapta önerilen ideal dindarlığın pratik bir kabulü ve yaşantısı elbette yoktur. Ancak Orta Çağ'da Selçuklu ve Osmanlı'nın merkezî-otoriter ve gelenekçi toplum yapısında bu kitabın gücünün hayli fazla olduğunu söylemek mümkündür. İstanbul'da, Amasya'da, Samsun'da, Antalya'da, Afyon'da, Diyarbakır'da, Kütahya'da... onlarca el yazması bulunan bu kitap, Hz. Muhammed'den sonra ikinci en büyük kişi olan Gazzâlî'nin Kur'ân'dan sonra –üstelik anlamı herkes tarafından bilinerek- en çok okunan ikinci kitabıdır. Gazzâlî bu eserinde şeriati tasavvuf içinde eriterek dinin içindeki dini (tasavvufu) genel din hâline getirmiştir. Kendinden önce yaklaşık üç yüz sene boyunca kelâmcı-fakîhlerin karşı çıktığı, mücadele verdiği tasavvuf, İslâm dünyasının ikinci en büyük kişisini fethetmekle, meşrutiyetini perçinlediği gibi, birçok bölgede (Türk bölgeleri) şeriati ikincil plâna bile düşürmüştür. Câbirî'nin dediği gibi, eğer bu kitap olmasaydı Arap-İslâm kültüründe tasavvufun yeri bu kadar önemli olmazdı. Gazzâlî *İhyâ* ile tasavvufu İslâm'ın ta kalbine taşımıştır.¹ Gazzâlî *İhyâ*'da ‘mukâşefe’ ve ‘muamele’den oluşan tasavvuf'un muamele ayağını ‘fıkıh’ ilminin bätünü (Bätünî fıkıh) olarak kurmuştur.

Biz, tebliğimizde Gazzâlî'nin *İhyâ*'da mükemmel bir matematik ve geometri şeklinde kurmuş olduğu ideal dinî pratik önerisinde (dindarlık önerisinde) dünyaya ve mala (servete, zenginliğe ve geleceğe) nasıl bir yer verdiğini veya bir mü'minin bunlara nasıl bakması gerektiği önerisini tasvir ederek bir kritiğini yapmaya çalışacağız.

1 M. Abîd Câbirî, *et-Tûras ve'l-hadâse*, Beyrut 1981, s. 169.

Öncelikle, Gazzâlî'nin üzerinde bulunduğu mistik veya Tasavvufi zemin, insanın bilme yeteneği hususunda akıl-kalp, bilgi hakkında zâhir-bâtın, yapı bütünlüğü hakkında ruh-beden, yaşam bütünlüğü hakkında maddî-manevî ayırımına dayanan ve hiyerarşik olarak da bunlardan kalp, ruh, bâtın ve manevî olanı yüceltip; aklı, bedenî, zâhir ve maddî olanı kınayan birincilerin üstün-yüce, ikincilerin aşağı-adi olarak gördüğü Yeni-Platoncu bir zemindir. Gazzâlî'nin dünya-ahiret zıtlığı veya düşmanlığı kopsepti de böylesine bir zemine dayanır. Dünyevî olan aklı, bedenî, zâhirî ve maddî olandır. Uhrevî olan ise kalbî, ruhî, bâtınî ve manevî olandır. Bu ayırımların gerek yapıları ve gerekse ideolojik içeriklerinin İslâmî olduğu iddiası bir ön yargıdır ve Orta Çağ İslâm düşüncesinde oldukça yaygındır. Çağdaş İslâm düşüncesinde bu ikiliği reddedip bütünlüğü savunan bir damar güçlenmektedir. Arap yarımadasının sağından (Hindistan) ve solundan (Mısır, İskenderiye) gelip yarımada doğan İslâm'a eklenen bu idealist konsepsiyonun Kur'ân'ın öğretisiyle çelişik olduğunu birçok İslâm âlimi söyledi ve hâlâ söylemektedir. "Dinî" alanı "uhrevî" alana ve uhrevî mutluluğu kazanmak için dünyada girilecek zikir, fikir ve İbadete indirgeyerek yaşamın diğer bütün aktivitelerini (siyaset, iktisat, hukuk, dünyevî bilimler vs.) "dünya" olarak nitelleyen Gazzâlî, dinî-dünyevî ayırımı yaparak sekülerizme teorik zemin hazırlamıştır. Çünkü seküler teori de dinî olanı kamusalıktan çıkararak bireysel bir tecrübeye indirgeme faaliyetidir. Oysa daha sonra göreceğimiz gibi Kur'ân, dünyevî olan her şeyi halis bir niyetle ve hudûdullâhın çerçevesinde doğru bir sonuçla uhrevîleştirir. Bu genel girişten sonra Gazzâlî'nin fenomenolojik olarak "dünya" tasvirinin ne olduğunu görmeye geçebiliriz.

2. Dünya

İhyâ'nın üçüncü cildinin altıncı kitabı "Rub'u'l-muhlikât: Helâk edicilerin dörtte biri" olarak "Dünyanın Zemmi" başlığını taşımaktadır. Gazzâlî bu kitabının girişinde hamdele ve salveleden sonra "dünya" hakkında şöyle diyor:

"Hamd, O Allah'a mahsustur ki, dostlarına dünyânın gâile ve âfetlerini bildirmiş, dünyânın kusûr ve noksanlarını onlara göstermiştir. Hattâ onlar, buna delâlet eden âyet ve delillere baktı, dünyânın iyilik ve kötülüğünü karşılaştırdı, kötülüklerinin iyiliklerinden çok olduğunu anladı, umduklarının korktuklarını karşılamadığını ve varlıklarının bozulmaya mahkûm olduğunu bildiler. Ne yazık ki bu dünyâ görünüşte güzel bir kadın gibi güzel yüzü ile insanları kendisine çekmekle beraber, kendisine vuslata heves edenleri, görülmeyen kötülükleri ile helâk etmektedir. Aynı zamanda peşine koşanlardan uzaklaşmakta olup onlara yaklaşmakta cimrilik göstermektedir. Şayet yönelirse de kötülüğünden emin olunmamaktadır. Bir saat iyilik ederse, bir sene kötülük etmektedir. Bir defa kötülük yaparsa bir yılda ondan kurtulmak mümkün olmamaktadır. Onun insana yönelmesi, helâk ve hüsrânın delilidir. Onun âfetleri devamlı olup daima taliplerini zillete sokmaktadır. Dünyaya aldanan herkes zillete

mahkûmdur. Dünyalık ile böbürlenene her insanın sonu hasrettir. Kendini isteyenden kaçmak, kaçanın peşinden koşmak onun şiarıdır. Kendisine hizmet edene atar, kendisine arka çevreni arar. Onun berraklığı, bulanıklıktan kurtulamaz. Onun neşeleri, kederlerden ayrılmaz. Huzurunu huzursuzluk, gençliğini ise ihtiyarlık takip eder. Bolluk ve bereketi ise hasret ve pişmanlıktan başka bir şey sağlamaz. Aldatıcı bir hilekâr ve uçucu bir sahtekârdır. Taliplerine karşı durmadan süslenir. Onları kendisine bağladıktan sonra azı dişlerini göstererek sırtmaya başlar da yollarını karıştırır. İtidâl yolu ile istifade edemez olurlar. Onlara, şaşıracakları gizliliklerini açıklar. Öldürücü zehirlerini tattırır, isabetli oklarını onlara yağdırır. Onun adamları bolluk ve neşe içinde buldukları sırada bunlar rüyada görülen boş şeylermişler gibi birdenbire onlardan yüz çevirir, sonra bütün şiddet ve ağırlığı ile onlara yönelir ve onları iki taş arasında ezilen buğday gibi öğütmeye başlar. Sonra da kefenlerine bürünmüş oldukları hâlde onları toprak altına alır da bütün varlıkları yok olur gider. Dostları neşe beklerken o onları aldatır ve daima mihnet içinde bırakır. Onlar büyük emeller peşinde koşar, servet toplar, yüksek binalar inşa ederler. Hâlbuki günün birinde binalar mezar ve bu servetler yok, emekler ise heba, dilekler ise heva olur giderler. İşte dünyanın iç yüzü bundan ibarettir. Sonunda Allah'ın takdiri ne ise o olur.

Gazzâlî, bu tasvirde sonra dünyanın Allah'a, Allah'ın dostlarına ve hatta düşmanlarına bile "düşman" olduğunu söyleyerek bu düşmanlığı gerekçelendirmektedir. Allah'a düşmanlığı, O'na giden yolları O'nun kullarına kapatması; O'nun dostlarına düşmanlığı, onlara karşı türlü süslerle süslenmesi ve kendi yaldızlı parlaklığı ile onları kuşatması sebebiyle onları aldatmaya çalışması; düşmanlarına düşmanlığı ise, çeşitli hileleri ile onları aldatarak tuzağına düşürmesi, kendine itimat ettirerek onları hasretlere sokması ve ebedî saadetlerden onları mahrum bırakmasıdır.² Gazzâlî dünyanın kötülenmesine girişirken sadece bir tane âyet zikretmektedir: "Onlar, ahiret karşılığı dünya hayatını satın almışlardır. Bundan dolayı onların azabı hafifletilmeyecek ve onlara yardım edilmeyecektir." (el-Bakara 2/86)

Gazzâlî dünyanın kötülenmesini âyetlerle delillendirmeyişini kendince şöyle gerekçelendiriyor: "Dünyayı yeren âyet ve misaller pek çoktur. Kur'ân âyetlerinin çoğu dünyanın zemmi, insanları ondan vazgeçirmek ve ahirete davetle alâkalıdır. Hatta Peygamber'in maksadı ve gönderilmesinin sebebi de budur. Bu çok açık olduğu için Kur'ân âyetlerinden şahid aramaya lüzum göstermiyor, bu hususta vârid olan bazı haberleri vermek istiyoruz."³ Gazzâlî bundan sonra yaklaşık 40 hadis, on tane Hz. İsmâ'dan, bir tane rahibden, bir tane Hz. Mûsâ'dan, üç tane Lokman'dan ve seksen küsur da kendinden önceki sûfi önderlerden aktardığı rivayetlerle dünyayı kötüleme fikrini tamamlamaktadır. Aktarılan rivayetlerde dünyanın benzetildiği bazı şeyler şunlardır: Güzel kadın, fahişe, düşman, koyun ölüsü (leş), zindan, çöplük, ateş, deni-

2 Ebû Hâmid Gazzâlî, *İhyâ ulûmi'd-dîn* (trc. Ahmet Serdaroğlu), İstanbul 1973, III, 451.

3 Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 453.

zin üzerine yapılan ev, derin deniz, şeytanın dükkanı, sihirbaz, toz-toprak, rüya, yılan, köprü, gölge, pislik (bok), tuzlu su.⁴

Gazzâlî “Dinî otorite”lerden dünyanın genel olarak kötülenmesi hususunda bu kadar rivayeti yaptıktan sonra sona doğru “Kula Göre Dünyanın Hakikati” adlı bir alt başlıkta “Dünya” kavramının içeriğini fenomenolojik olarak açmakta ve önce insanın dışındaki şeyler olarak tahlil etmektedir: “Dünya ve ahiret kalbin iki hâlden ibarettir. Bunlardan sonra yakın olanına ‘dünya’ deriz ki ölümden önce olan hâllerdir (yani hayat. İ.G.). Sonraya kalana da ahiret deriz ki bu da ölümden sonraki ahvaddir. Ölümden önce senin için olan zevk, şehvet, maksad (amaç), haz ve nasipden her şey senin için dünyadır. Ancak, bundan (hayattan, dünyadan) zevk aldığın, meylettiğin ve nasibin olan her şey mezmûm değildir. İnsanın zevk aldığı, meylettiği şeyler üç kısımdır:

1. Ahirette de faydası dokunacak olan ilim ve ameldir. İlimden maksat Allah’ın zat, sıfat ve ef’ali ile melekleri, kitapları, peygamberlerini bilmek. Amelden maksat da yalnız Allah rızası için yapılan ameldir. Bu da ibadettir.

2. Birincinin zıddı olan isyanların her çeşidi.

3. İki taraf arasında ortada olandır. Bu da ahiret ameline yardımcı olan dünyalıktır: Yetecek kadar yemek, kalın bir gömlek (yenisine ihtiyaç duymamak için) ve insanın ilim ve amelini devam ettirmesi için sağlığını koruyacak zarurî ihtiyaçlar.⁵

Gazzâlî daha sonra şöyle diyor: “Demek ki ahiret yolcusu şu üç sığata devam eden kimsedir. Onlar da zikir (ibadet), fikir (ilim) ve dünya şehvetlerinden kendisini alıkoymak ve oradan uzaklaştıracak şekilde ameldir. Bütün bunlar vücut sağlığı ile mümkündür. Vücut sağlığı da yemek, içmek, giymek ve mesken ile sağlanır. Bunların her biri de birçok şeylere muhtaçtır. Ahiret yolculuğu için muhtaç olduğu bu maddelerden lüzumlu ve yetecek kadarını temin eden kimseye “dünya adamı” denmez. Bu gibiler için dünya ahiretin mezrası sayılır. Bunları şehvî hisler ve zevklenmek maksadıyla toplarsa o zaman bu adam “dünya adamı” olur. Ancak dünyalık da ikiye ayrılır: Biri ahiret azabına sebep olur ki bunlar haram olarak toplanan dünyalıktır. İkincisi, yüksek (yüce) mevkilere çıkmasına mâni olup, uzun zaman hesap vermesine sebep olan dünyalıktır ki bunlara da helâl kazanç denir. Akli başında olan, basiret sahipleri uzun müddet mahşer yerinde hesap vermenin de bir “azap” olacağına tereddüt etmezler. “... Dünyanın azı, çoğu, helâl ve haramı hepsi mel’undur. Ancak takvaya yarayacak kısmı dünyalıktan sayılmaz. İnsanın, bu hususları bilmesi nisbetinde dünyalıktan uzaklaşması kuvvetli olur... Yaptığımız bu izahtan ‘Allah için’ olmayan her şeyin ‘dünyalıktan’ ve ‘Allah için’ olan her şeyin de dünyalıktan sayılmadığını (ahiret için olduğu) anlamış oldun. “Peki ‘Allah için’ olan şeyler nelerdir?” diye sorarsan; derim

4 Kırş., a.g.e., III, 350-394.

5 Gazzâlî, a.g.e., III, 491-492.

ki: eşya ve (ameller) üç kısımdır. Birincisi, Allah için olması asla düşünülmemeyen şeylerdir. Bunlar da isyan, şüpheli şeyler ve mubah olan şeylerden zevk alıp onlara dalmaktır. Diğer bir kısmı da görünüşte 'Allah için' olmakla beraber, hakikatte başkası için de olması mümkün olan şeylerdir. Bunlar da üçtür: fikir, zikir ve şehvetlerden kaçınmak. Bu üçü gizli cereyan edip ahiret korkusu ve Allah rızasının dışında, halk arasında mevki sahibi olmak, salt sıhhati korumak ve insanlar arasında 'zâhid' diye tanınmak (ün tutkusu) amacıyla olursa "dünyalık" olur. Üçüncüsü ise, görünüşte dünyalık için olmakla beraber, hakikatte Allah için olması mümkün olan şeylerdir. Bunlar da hayatın devamı için zarurî olarak yemek, evlenmek vb. şeylerdir: Bunlardan maksat şayet nefsin arzusu ise "dünyalık"; takvaya yardım ise "Allah için" olan şeylerdir.⁶

Gazzâlî, dünyayı bizatîhi zemmetmek için Kur'ân âyetlerini zikretmemesinin gerekçesi olarak Kur'ân'ın genel olarak dünyayı dışladığını söylemişti. Oysa, Kur'ân'ın "dünya hayatı" kavramsallaştırması ile Gazzâlî'nin "Dünya" kavramsallaştırması birbirine örtüşmemektedir. Kur'ân'ın eleştirdiği "Dünya hayatı" kavramı müşrik Arapların ahiret hayatına inanmaksızın yaşadıkları hayatlarıdır. Bu gerçek şu âyetlerde açıkça zikredilmiştir: (6/29, 10/7, 23/33, 37, 30/7, 45/24, 53/24). Örneğin En'âm Sûresi'nin 29. âyetinde müşriklerin görüşü iktibas edilmiştir: "Müşrikler: Hayat, ancak bu dünya hayatından ibarettir; biz diriltilmeyeceğiz." Şu âyetlerde de yine müşriklerin dünya görüşü ve yaşam tarzının dünya hayatını ahiret karşılığı satın alması ve dünya hayatını tercih etme, onunla yetinme olarak sunulmuştur: (2/86, 200, 3/145, 4/74, 11/115, 13/26, 14/3, 16/107, 42/20, 53/24, 67/5, 87/16). Oysa mü'minlere hitap eden şu âyetlerde dünya ve ahiret dengesinden bahsedilmektedir: (7/156, 2/201, 3/148, 152, 4/134, 16/30, 28/77, 10/64). Örneğin, A'râf Sûresi'nin 156. âyetinde mü'minlerin ağzından: "[Ey Rabbimiz] Dünyada da ahirette de bizim için iyilik öngör; çünkü biz sana yöneldik." denmektedir. Dünyadaki iyiliğin dünya nimetleri ve bunlarla elde edilen zevk ve mutluluktur.

O hâlde, müşriklere atfedilen 'Dünya hayatı'nın 'satın alınması' veya tercih edilmesi fikri, ahirete inanmaksızın dünya hayatının ahlâkî kuralları (hudûdullâh) göz önünde bulundurmadan, başı boş âdeta bir hayvan gibi yaşanmasıdır. Dünya hayatına karşı fikren, zihnen ve ahlâken bir bakış açıdır, bir mesafe bilincidir ve bir niyetlilik. Buna karşı mü'minlerin bakış açısını yansıtan ahiretin dünya karşılığı satın alınması veya ahiretin tercih edilmesi ise ayrı bir bakış açısı, zihni, fikri bir tercih, ayrı bir mesafe bilinci ve ayrı bir niyetlilik. Örneğin, ahiretin tercih edilmesi veya satın alınması Allah yolunda savaştır (4/74, 9/38-39). Kur'ân, dünya nimetlerinin geçiciliğinden (3/14, 4/77, 94, 8/67, 9/38, 10/23, 24, 70, 13/26, 18/45, 28/60, 40/39, 43/38) dünya hayatının ahiret karşısında mukayese edildiğinde bir "oyun, eğlence" (6/32, 29/64, 47/36) mesabesinde olduğundan ve zevkleriyle-çekiciliğiyle

6 Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 494-95.

aldatıcılığından (6/130, 7/51, 29/64, 31/33, 35/5, 45/35, 57/20) bahseder. Ancak mü'minlerin dünyaya karşı dikkatli olmaya çağrılmaları, onların dünya hayatından uzaklaşmaya veya nimetlerden, zevklerden ilgilerini kesmeleri gerektiği anlamına gelmez. Sadece ona karşı müteyakkız olmayı ima eder.

Gazzâlî'nin "ahiret hayatı" için önerdiği, yani ahirette ebedî saadeti kazandıracak 'sevap' işler üç tanedir: Dinî-manevî ilim-tefekkür (Allah'ın sıfatlarını, zâtını ve fiillerini bilme, düşünme, ahiret hayatını, melekût âlemini düşünme), ibadet-zikir (namaz, tesbih vs.) ve bu ikisini ölüncüye kadar aksatmadan yürütebilmeyi temin edecek gerekli sağlam bir bünye için gerekli olan beslenme, giyinme ve barınma malzemesinin temin edilmesi için çalışma (amel). Ayrıca gördüğümüz gibi Gazzâlî, insanın içgüdüleriyle bağlı olduğu dünya nimetlerinden zevk almayı zemmetmekte ve içgüdüleri tatmin eden nimetleri elde etmeyi de –helâl yollardan olsa dahi- hoş karşılamamaktadır.

3. Mal/Servet

Gazzâlî "Zemmu'd-dünya" adlı altıncı kitabında "dünya"yı genel olarak kötülerken; yedinci kitap olan "Zemmu hubbi'l-mâl" adlı yedinci kitabında konuyu özelleştirerek servet, zenginlik ve malı kötölemektedir. Önce, insan ile servet arasındaki psikolojik bağlantıyı tasvir eder: "Kimse ondan müstağni kalamaz; servet bulununca da kimse onun şerrinden korunamaz. Zira servetsizlikten küfre yakın olan fakirlik doğar; servet bulunduğu zaman sonu hüsrân olan azgınlık meydana gelir. Hulâsa, servet fayda ve zarardan hâli değildir. Faydası münciyat, zararı ise mühlikâttır."⁷ Bundan sonra Gazzâlî 'dünya' tanımını bu kez de mal ve servet açısından tanımlar: "Dünya, peşin istifade edilen her şeyi içine alır ki mal bunların bir kısmı olduğu gibi; mevki, mide [yeme] ve diğer şehevî [cinsel] ihtiyaçlar, hiddetin gereğini yapmak, hased, kibir, üstünlük iddiası da ayrı ayrı "dünya"nın kısımlarıdır."⁸ Dikkat edilirse Gazzâlî, insan olmanın gereği olan doğal içgüdü ve ihtiyaçlar ile (mal, mevki, yeme-içme, cinsellik vs.) bunların ahlâkî anlamda ölçsüz tatminini (hased, kibir, üstünlük iddiası...) aynı kategoride "dünya" olarak nitelemektedir.

Gazzâlî serveti, zenginliği ve malı kötölemek için konuya girişte beş tane âyet zikreder. Bu âyetler şunlardır:

"Ey iman edenler, sizi mallarınız ve evlâtlarınız Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Böyle olanlar hüsrana uğrayanlardır." (el-Münâfikûn 63/9)

"Doğrusu mallarınız ve evlâtlarınız bir sınamadır. Büyük ecir ise Allah katındadır." (et-Teğâbun 64/15)

⁷ Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 513.

⁸ Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 514.

“Kim dünya hayatını ve onun zinetini arzu ederse, onların yaptıklarının karşılığını burada tamamen öderiz...” (Hûd 11/15)

“İnsanoğlu kendini müstağni sayarak azgınlık eder.” (el-Alak 96/6-7)

“Çoklukla övünme sizi meşgul eder.” (et-Tekâsür 102/2)

Şimdi dikkat edilirse ilk iki ayet Kur'ân'ın mal-evlat ve zenginlik konusundaki gerçek görüşünü ortaya koyar. O da denenmedir. Başka birçok âyette de vurgulandığı gibi yeme, içme, giyinme, barınma, cinsellik gibi ihtiyaçlar birer içgüdü (sevk-i tabîi) olarak insanın fitratına yerleştirilmiş ve bunların tatmin edilmesi için gerekli nimetler yeryüzünde yaratılmış, süslenmiş ve bunların ahlâkî ölçüler içinde elde edilmesi “fitne, ibtila (denenme)” olarak insanın önüne konulmuştur. Allah'ın istediği, bu nimetlerle yüz yüze gelmek, bunlara ahlâkî ölçüler içinde sahip olmak ve istifade etmektir. Oysa Gazzâlî, içgüdülerin gücü ve servetin ayartıcılığını gerekçe göstererek insanların bu denenmeden mutlak olarak başarısız çıkacaklarını varsayarak ikisini birbirinden uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Gazzâlî demek istiyor ki mevcut içgüdüleriyle insan mal ve evlâda sahip olunca yüzde yüz kaybedecektir, iyisi mi dünyaya (içgüdüleri meşru yollardan tatmin etmeye) girişmeden zaruret miktarınca dünyaya yönelerek “ahiret” için azık toplamaya bak. Ahireti kazanmanın yolu da ilim, ibadet ve bunları yerine getirecek kadar servet ve maldır.

Gazzâlî'nin iktibas ettiği diğer üç âyetin müşrik ve kâfirlerin dünyaya bakışını yansıttığı ise gayet açıktır. Gazzâlî âyetlerin ardı sıra onlarca zayıf hadis ve tasavvuf önderlerinden aktarılan haberlerle mal ve zenginliğin afet ve kötülüklerini sıralamaya koyulur. Zikredilen hadislerden biri şöyledir: “Mal, mülk, arazi ve servet edinmeyin; eğer bunları edinirseniz, dünyaya meyleder ve onu seversiniz.”⁹

Gazzâlî servet ve malın üç tane dinî faydasını üç tane de âfetini saymaktadır: Dinî üç faydası şunlardır:

1. “İbadeti” takviye ve ibadete yardımcı olması bakımından servetin faydası yemek, giymek, mesken ve evlenmek gibi geçimin zarurî ihtiyaçlarını temin etmesidir. Bu ihtiyaçlar temin edilmediği takdirde kalp bunlarla meşgul olur, dinî işleri yerine getiremez. İbadet için lüzumlu olan her şeyi temin etmek için çalışmak da ibadettir. Yani zikir, fikir ve ibadete bol zaman sağlaması.

2. İnsanlara sarf ettiği'dir ki bu da sadaka, mürüvvet (cömertlik), ırzı koruma (şairlerin hicivlerinden korumak) ve hizmetçi olmak (kendine ilim, amel (namaz), zikir ve fikir için) zaman kalması için.

3. Faydası umuma olan hayır işlerine harcama (cami, köprü, kervansaray, hastahane, çeşme vb.).¹⁰

⁹ Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 519.

¹⁰ Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 524-25.

Gazzâlî burada saydığı faydalardan sadece birincisini tercih etmekte bütün kitap boyunca onu vurgulamakta ve tavsiye etmektedir. İkinci ve üçüncüyü adeta imkânsız görmektedir. İktibas ettiği hadis ve diğer rivayetler bunu göstermektedir.

Servet ve malın dinî âfetleri ise şunlardır:

1. Servet insanı isyana sevk etmektedir. Şehvet taşkındır; fakat acziyet [cinsel ve malî arzusunun kırılması, zayıflatılması] şehvet ile kişinin arasına girer ve kendisini korur. Zira insan ümitsiz olduğu bir günahın peşine koşmaz... Servet iktidar bahşeder, kötülük erbabının kuvvetlerini harekete geçirir. Servet sayesinde arzularının peşine koşarsa helâk olur, sabrederse büyük zahmet çeker. Çünkü gücü yetenin sabrı zor olur.”

2. Fazla servet insanı mubah olan şeylere sevk eder.

3. Hiçbir servet sahibinin kurtulamayacağı bir âfettir ki o da servetin islahı (koruması) ile meşgul olmak sebebiyle Allah'ın zikrinden mahrum kalmaktır. Hz. İsbâ: Servetin üç afeti vardır. Birincisi, onu helâlinden temin etmemektir. “Helâlinden kazanırsa” diyenlere: “Meşru olmayan yerlere sarf etmektir” dedi. “Meşru olan yere de sarf ederse” diyenlere: “O malı korumakla meşgul olmak, onu Allah'tan alıkor” demiştir. İşte bu kötü bir hastalıktır. Zira ibadetlerin aslı, özü ve sırrı Allah'ı zikir ve O'nun büyüklüğünü tefekkürdür. Bu ise boş bir kalp ister, huzur ister.”¹¹

Burada birinci “âfet” olarak saydığı husus bizzat servetten değil, insanların servete yaklaşımından doğabilecek muhtemel bir tehlikedir. Kur'ân da insanı bu noktada eğitmeye çalışmaktadır. Gazzâlî'nin ikinci ve üçüncü âfet olarak saydığı şeyler ne Kur'ân tarafından, ne de Hz. Muhammed'in hayatında 'âfet' olarak nitelenmiştir. Kur'ân'da Allah'ın istediği insanların sürekli Allah'ı anmaları değil; unuttukları zaman sık sık hatırlamalarıdır. Kur'ân'ın yetiştirmeye çalıştığı ortalama mü'min tipi, mubah olan şeyleri yapan, büyük günahlardan çekinen, işlediği takdirde tövbe eden ve küçük günahlarını Allah'ın bağışladığı, dünyanın içinde ve ortasında, içgüdüleri canlı ve aktif, fakat iradesiyle onlara sınır çizebilen insandır.

4. Zühd ve Fakr

Gazzâlî iki kitapla dünya ve malî kötüledikten sonra ideal dindarlık olarak zühd ve fakrı tavsiye etmektedir. Zühd ve fakr “Rub'u'l-münciyâtür: Kurtarıncıların dörtte biri”. Diğer iki kitaptan da hayli hacimli olan “Fakr ve Zühd” kitabına Gazzâlî hamdele ve salveleden sonra yine genel ve bizatihi dünyayı kötüleyerek başlar: “Bilmiş ol ki, dünya Allah'ın düşmanıdır. Doğru yoldan sapıtanlar ona aldanmak suretiyle sapıttı. Ayakları kayanlar onun aldatması ile kaydılar. Onu sevmek hataların

11 Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 525-26.

başı olduğu gibi; ona buğz etmek de taatlerin anası ve [Allah'a] yakınlığın esasıdır."¹²

İnsanın ahireti kazanması anlamında ebedî kurtuluşu dünyadan uzaklaşmaya bağlı ise, bu uzaklaşmaya dünyayı kuldan uzaklaştırmakla olur ki buna "fakr" veya insanı dünyadan uzaklaştırmakla olur ki buna da "zühd" denir. Saadete ulaşmada her birinin dereceleri vardır."¹³

İdeal bir dindarlık düzeyi, bir erdem, fazilet olarak fakirlik, kişinin muhtaç olduğu mal kendisine verilse de ondan hoşlanmaması, onu çirkin karşılması, kendisini meşgul edeceğini düşünerek şerrinden korunmak için ondan kaçınmasıdır.¹⁴

Gazzâlî'nin "Mutlak surette fakrın fazileti" başlığı altında Kur'ân'dan kendini desteklemek için iki âyet iktibas etmiştir: Birincisi ganimetlerin dağıtılacağı yerleri gösteren âyetin ilgili bölümüdür: (en-Nisâ 4/157) "... yurtlarından çıkarılmış ve mallarından (uzaklaştırılmış) olan fakir muhacirlere..." (el-Haşr 59/8)

İkinci âyet de sadakaların verileceği kimseleri zikreden ayettir: "... Yeryüzünde dolaşmaya muktedir olamayıp kendilerini Allah yolunda vakf etmiş fakirler içindir." (el-Bakara 2/273)

Her iki âyette de dikkat edilirse fakirlik övülmüyor. Bir realite olan fakirlerin durumunun düzeltilmesi otorite makamına ve zenginlere emredilerek sağlanmaya çalışılıyor.

Gazzâlî, daha sonra aynı yöntemi takip ederek önce onlarca zayıf hadis ve tasavvuf önderlerinden aktarılan rivayetlerle fakirlik ve zühdü ideal dindarlık hâli olarak savunmaya geçer.

Gazzâlî'ye göre ideal mü'minin gelecek kaygısı ile ilgili tavrı şöyle olmalıdır: "Yalnız bulunduğu günü ve azamî bir ayı düşünmeli. Başka günler için gaille çekmemelidir. Daha ileri giderse kanaat şerefini kaybeder, tamah ve hırs zilletine düşer."¹⁵

Özetle, Gazzâlî'nin dindarlık anlayışının "Ne şeytanı gör ne de Kulhuvallah'ı oku" sözünde özetlendiği gibi olduğu açıktır. Burada "şeytan" dünya, mal ve servettir. O, Allah'ın ve Resûlü'nün helâl de olsa insanı servet, mal toplamaktan yani zengin olmaktan men ettiği kanaatindedir. Şöyle diyor: "Ne zamanki servet edinmek daha hayırlıdır dersin, Allah servet toplamaktan kulları nehyettiği zaman, onlara rahmetle nazar etmediğini sanmış olursun. Çünkü o, mal toplamanın daha hayırlı olduğunu bilerek nehyetmiş olur... Helâlinden servet toplamanın, serveti terketmekten daha makbul olduğunu sanırsan, o zaman Resûl-i Ekrem'i horlamış olursun..."¹⁶ Gazzâlî hesap vermekten korktuğu için riske girmek istememektedir. Bu düpedüz sorumlu-

¹² Gazzâlî, *a.g.e.*, IV, 352.

¹³ Gazzâlî, *a.g.e.*, IV, 352.

¹⁴ Gazzâlî, *a.g.e.*, IV, 353.

¹⁵ Gazzâlî, *a.g.e.*, IV, 527.

¹⁶ Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 584.

luktan kaçma, zorla denenme (fitne, ibtila) yerine, kolay yoldan cennete ve Cemâlullâh'a kavuşma arzusunun bir ifadesidir. Oysa Kur'ân'ın ortaya koyduğu mü'min tipi, Allah'ın pasif bir seyircisi, müşahedecisi değil; yeryüzünde onun irade ve buyruğunun faal, aktif bir temsilcisi (halife) ve o hâliyle de dünyanın dışında, ondan kaçan değil, onun içinde ve ortasındadır. Allah, suya dalarak karşıya geçmemizi isterken; Gazzâlî, boğulma ve paçalarımızın ıslanması ve üşüme tehlikelerine karşı suyun üzerine teleferik kurmamızı veya uçmamızı, atlamamızı istiyor.

5. *İhyâu ulûmî'd-dîn* ve Orta Çağ İktisat Ahlâkına Etkisi

Batı'da sosyolog Max Weber, Türkiye'de ise iktisat tarihçisi Sabri Ülgener iktisat ahlâkı ile din arasındaki ilişkiyi aynı yöntemle araştırmışlardır. Özellikle S. Ülgener Orta Çağ İslâm toplumlarında (Selçuklu ve Osmanlı) din (tasavvuf) ile iktisat ahlâkı arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Ülgener, iktisat ahlâkını şöyle tanımlar: "Gündelik tavır ve davranışlarımız üzerinde 'doğrudur' veya 'eğridir (yanlıştır)' yollu yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim hâlinde ifadelendirilmiş bütünüdür... Özellikle din açısından bakınca iktisat ahlâkını dünya ilişkileri karşısında kişiyi -kulluk görevi ve yükümlülüğü idrakinde olarak- belli bir tavır almaya çağıran saik ve motiflerin topluca ifadesi olarak karşımızda bulacağız."¹⁷ Max Weber, iktisat ahlâkını belirleyen faktörleri sayarken dini onlardan sadece biri olarak sayar. "İktisat ahlâkı hiçbir zaman yalnızca din ile tayin edilmiş değildir; bilâkis, ekonomik, coğrafi ve tarihî olgulara geniş ölçüde bağlı olmak üzere kendine has bir kuruluşa sahiptir... Ama yine de iktisat ahlâkının determinantlarından biri yaşama tarzını belirleyen dinî motiflerdir."¹⁸ Ülgener de Weber'in bu tezine katıldığı için Orta Çağ İslâm toplumlarında din (tasavvuf) ile iktisat ahlâkı arasındaki ilişkiyi araştırmaya koyulmuştur. Ülgener'e, iktisat ahlâkını ulemâ ve müçtehitlerin temel dinî metinler üzerinde tavanda yaptıkları dogma tartışmaları değil; "çevreye belli bir mesaj iletirken ortalama ve her şeyden önce kalifiye olmayan kişinin kolay anlayacağı ve ısınacağı sade, basit kısma ve rumuzlarla seslenmesini bilen ve başaran bir yaklaşım o yolda ağır ve yüklü dogmalara kıyaslanmayacak bir etkinlik kazanıyor demektir."¹⁹ *İhyâ*, bu tasvire tamı tamına uyan bir kitaptır. Bu niteliği ile de Orta Çağ İslâm toplumlarında iktisat ahlâkını etkilediği kanaatindeyim. Peki bu etkileme ne yönde olmuştur? Ülgener'e göre "genel çizgilerine bakarak büyük dinlerin hiç değilse kuruluş çağlarında dünyaya az çok dönük ve açık bir tavırdan yola çıktıklarını söyleyebiliriz. Dünya ile hesaplaşma önce dünyanın dışına çıkmakla değil; içinde olmayı bir vakıa olarak kabul etmekle başlatılabilir: "Dünya ve ahiret saadeti" Kitleye seslenişte uzun zaman aynı sırayı tutmuş iki vaad

17 F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din (İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı)*, İstanbul 1981, s. 23.

18 Aktaran Ülgener, *a.g.e.*, 28.

19 Ülgener, *a.g.e.*, 25.

ve mükâfat! Dengenin tarih boyu aynı çizgiyi sürdürebileceği elbette düşünülemezdi. Dışa açık bir tavır bir süre sonra türlü etkenlerin itişisi ile içe dönük bir kapanışla gerilerde bırakıldıktan sonra dünya ile daha ciddi bir hesaplaşmanın zamanı gelmiş olacaktır. Yollar birinden öbürüne şüphesiz farklıdır: Dünyayı maddî varlığı ile toptan inkârâ yönelen ya da madde tarafına göz yumup ancak insanı Tanrı'dan uzaklaştırıcı alâka ve kayıtlarını red etmeyi hedef alan iki anlayış karşısındayız.”²⁰

Ülgener çalışmasında İslâm'ın (Kur'ân, hadisler ve erken dönem) ikinci bakış açısını terviç ederken; tasavvuf'un birinci bakış açısını yaygınlaştırdığı kanaatine varır. “Tasavvufu iş hayatına bakan yüzü ile ilk İslâm'dan ayıran çizgiyi o noktada aramak gerekecektir. İslâm'ın Allah'ın sevgilisi ilan ettiği “el-kâsîp” şehirler arası “tüccar”dan yerleşik çarşı “esnafına” dönüşmüştür. Ölçünün daralıp basıklaşması ile beraber çarşı ve pazara bakış açısı da değişmiştir. Pazar, ilk İslâm'ın aldığı ölçülere nazaran çok daha ağır bir töhmet veya hiç değilse şüphe altına girmiştir. İslâm ki cuma namazından sonra dahi Allah'ın fazlından rızık talebi için çarşı-pazara dağılmayı emrediyordu (62/9). Kula yüklenen ibadet farızası da nihayet belli ve sınırlı bir zamana hasredilmişti (beş vakit namaz). Tasavvuf ise tekke ve zâviyelerin özellikle tabanına zikir, murakabe ve hizmet yolunda oldukça ağır ve külfetli görevler yüklemiş olduğundan günün belli saatlerinden fazlasını çarşı ve pazar işine ayırmayı hoş karşılamayacaktı... Genel hatlarına bakarak İslâm'ın doğuştan “şehirler arası ticaret”in ve “büyük tahir”in dini olduğunu; Tasavvufun ise yine geniş hatları ile “esnaf” ve “zanaatkârların” dünya görüşünü yansıttığını söylemekte bizce sakınca yoktur.”²¹

Daha önce ortaya koyduğumuz gibi Gazzâlî'nin İhyâda ortaya koyduğu “dünya” ve “mal”a karşı tutum, zühd ve fakr hakkındaki görüşleri tasavvufun teorisini oluşturduğu oranda ve *İhyâ*, Orta Çağ İslâm toplumlarında özellikle de bir Batılı tarihçinin nitelemesi ile “derviş devlet” Osmanlı toplumunda girişte belirttiğimiz gibi yaygın olarak okunduğu, okutulduğu oranda iktisat ahlâkını da etkilemiş olmalıdır. Bu iktisat ahlâkı ise Osmanlı'nın iktisaden çözülmesinde ve çökmesinde başka birçok etkenle birlikte (ticaret yollarının değişmesi, Amerikan gümüşünün Avrupa'ya aktarılması, başka siyasî etkenler) önemli rol almış olmalıdır. Dünyayı merkezine almış (seküler) bir kültür ve insan tipi Avrupa'da XVI. yüzyıldan itibaren yükselirken; dünya ile mesafe bilincini sağlıklı bir şekilde ayarlayamayan Osmanlı-İslâm toplumu çökmüş ve Batılı devletler tarafından işgal edilmiş ve sömürgeleştirilmiştir.

6. Sonuç

Gazzâlî, İhyâ'da günlük yaşamdan soyutlanmış ve amacı ahiret hayatını ve dünyada da Allah'ı müşahede etmeyi hedefleyen zikir, fikir ve ibadetten (namaz, oruç,

20 Ülgener, *a.g.e.*, 32.

21 Ülgener, *a.g.e.*, 88.

hacc) oluşan bir dindarlık tipi, tarzı ortaya koymuştur. Oysa Kur'ân'ın 'sâlih amel' kavramı hayattan soyutlanmış dinî bir veri değildir. Hayattan soyutlanmış dinî bir veri yoktur. Hayatın kendisi bizzat dinî bir veridir. Denenme, kirlenme ve suya sabun dokunmadır. Kirlenmeme ve suya sabuna dokunmama değildir. Denenme sürecinde günah da vardır, tövbe de vardır. Denenme, günahsız ve tövbesiz bir hayat değildir. O, meleklerin hayatıdır. Gazzâlî günaha düşmekten korktuğu için melekliğe özenmiştir. Kur'ân'a göre ahireti kazandıracak fiiller, dünyanın içinde 'hudûdullâh'a riayet ederek çaba, zahmet ve riske girmektir. Ahireti ve dünyayı tercih etme son tahlilde iki farklı niyetliliklerdir. Yoksa biri eylemlilik, diğeri eylemsizlik değildir.

Prof.Dr. M. Akif AYDIN

İlhami beye teşekkür ediyorum. Dikkate değer ve hayli tartışılacak bir tebliğ sunmuş oldu. Ben korktum, merkezi teslim aldı Gazzâlî diyor, teslim olmayan birisi olarak *İhyâu ulûm* gibi bir metin ortaya koyarsa tebliğ olarak, ne yaparsınız diye. Neyse ki o kadar uzun bir metin çıkmadı. Şimdi efendim, İlhami beyin bu dikkate değer tebliğini Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Doç.Dr. Çağfer Karadağ müzakere edecek. Buyurun efendim. Sizin de 10 dakikanız var.